

על "אוקימתא" ועל "חיסורי מחסרא"

הרבה אנחנו נפגשים בלימוד הגמרא ב"אוקימתא". דבר שנאמר במשנה באופן כללי, אומרת עליו הגמרא שאינו נכון אלא בתנאים מסויימים שהיא מגדירה. על פניו הדבר תמוה מאוד, כי אם כך איך ניתן להבין שהמשנה כתבה את דבריה בסתם? האם התנא כותב המשנה התכוון לבלבל אותנו?

הדבר קשה עוד יותר כשהאוקימתא היא דחוקה ורחוקה.

לדוגמה: המשנה במכות ח, א אומרת: "הזורק אבן לרשות הרבים והרג, הרי זה גולה". ושאלת הגמרא: לרשות הרבים?! - מזיד הוא! ועונה - בסותר את כותלו. - איבעי ליה לעיוני! - בסותר את כותלו בלילה. - בלילה נמי איבעי ליה לעיוני! - בסותר את כותלו לאשפה. - האי אשפה היכי דמי? אי שכיחי בה רבים - פושע הוא, אי לא שכיחי בה רבים - אנוס הוא. - לא צריכא, אלא לאשפה העשויה להיפנות בה בלילה ואינה עשויה להיפנות בה ביום, ואיכא דמקרי ויתיב...

והרי לנו פירוש המשנה למסקנה: "הזורק אבן לרשות הרבים, והכוונה דווקא לאשפה העשויה להיפנות בה בלילה ואינה עשויה להיפנות בה ביום ויש שנפנים לשם ביום במקרה, והרג, הרי זה גולה".

האם יתכן לפרש כך משנה?!

והדבר קשה שבעתיים כשהאוקימתא היא תיאורטית לגמרי, ואיננה ניתנת כלל ליישום.

לדוגמה: המשנה בבא קמא ע, א אומרת: "השוחט ונמצאת טרפה, השוחט חולין בעזרה, משלם תשלומי ארבעה וחמישה. רבי שמעון פוטר בשני אלו". ובגמרא עב, א: "אמר רב חביבי מחוזנאה... שמע מינה, אינה לשחיטה אלא לבסוף", כי אם נאמר שגם ההתחלה נחשבת שחיטה, הרי השוחט חולין בעזרה אסר את הבהמה בהנאה, כבר בתחילת השחיטה, ואם כן בסוף השחיטה, שהיא זמן חיוב ארבעה וחמישה, הבהמה כבר אינה של הבעלים (בהיותה אסורה בהנאה). ואם כן, איך מתחייב הגנב לשלם לו ארבעה וחמישה? ועל זה עונה רב גמדה משמיה דרבא: "כגון ששחט מקצת סימנים בחוץ וגמרון בפנים", כך לא נאסרה הבהמה אלא בסוף השחיטה, ממש ברגע החיוב בארבעה וחמישה. פירוש המשנה לפי דבריו: גנב השוחט חולין בעזרה חייב ארבעה וחמישה, אבל רק בתנאי ששחט חצי מהסימנים בחוץ, והכניס את הבהמה תוך כדי שחיטה (כמובן בלי שהייה, כי שהייה פוסלת את השחיטה), ואת המעבר מחצי סימנים לרוב סימנים עשה בתוך העזרה (וכמובן, בעל הבהמה שירצה לקבל

את התשלום יצטרך להוכיח שאכן חצי הסימנים נשחטו בחוץ, שאם לא כן הבהמה נאסרה ויצאה מרשותו לפני שהגיע זמן חיוב ארבעה וחמישה. האם ניתן בכלל להוכיח דבר כזה)? אפשר לפרש כך משנה? תמה, תמה אקרא!

תשובתי, שתתאים לחלק גדול מן האוקימתות היא: פעמים שהמשנה באה כדי ללמד נקודה מסוימת, וזהו כל עניינה. בדבריה איננה רוצה להתייחס לשאלות אחרות הנלוות לעניין ושייכות לו. כשבאים האמוראים ושואלים שהרי בסופו של דבר דין המשנה אינו נכון בגלל הצדדים הנלווים הללו, עונה הגמרא שבאוקימתא מסוימת הדין נכון בכל זאת. אמנם המשנה לא התעסקה בזה, כי לא זה היה עניינה.

למשל, בדוגמה האחרונה שהזכרנו: המשנה לא באה אלא ללמדנו שגנב חייב בארבעה וחמישה גם על שחיטה שאינה ראויה (=שאיננה מתירה באכילה), ונקטה לעניין הזה שתי דוגמאות: שוחט ונמצאת טריפה, ושוחט חולין בעזרה (שתי אלה מופיעות יחד כדוגמאות לשחיטה שאינה ראויה גם במשניות נוספות). רב חביבי מחוזנאה בא להוכיח מהדוגמה של חולין בעזרה, ש"אינה לשחיטה אלא לבסוף", שאם לא כן יפטר הגנב מפני שטבח את מה שכבר אינו שייך לבעלים. אבל באמת אין ראייתו צודקת, כי התנא בא ללמד רק שזה שהשחיטה אינה ראויה אינו מונע את חיוב ארבעה וחמישה, ואין ענינו עכשו לדון אם קיימת כאן מניעה אחרת (-לאו דידיה קטבח)! ואם רב חביבא מקשה, שסוף סוף הדין של המשנה אינו נכון, די לנו שנאמר לו, שיש מציאות, אפילו רק תיאורטית, שבה הדין יכול להיות נכון!

לב תשובתה של הגמרא הוא, שהמשנה לא באה ללמד מה דינו של גנב השוחט חולין בעזרה, אלא מה דינו של גנב השוחט שחיטה שאינה ראויה. ועל כן אין לנו עסק כלל בשאלה האם הדוגמה של חולין בעזרה מתאימה מכל הבחינות. וכך גם לגבי הדוגמה הראשונה שהזכרנו. המשנה לא באה כלל לספר לנו מה נקרא "שוגג" החייב גלות. המשנה באה רק לומר, שהזורק לרשות הרבים חייב גלות אף על פי שזרק מחצרו (ולא נעלה בדעתנו שאין זה דומה ל"יער" המוזכר בתורה). וזה לעומת הסיפא, שבה זרק את האבן לרשות עצמו - שם הוא פטור מגלות. כמובן שאין אדם גולה אלא אם כן היה שוגג, לא פושע ולא אנוס. האוקימתא מדגימה לנו זריקה כזאת שיש בה שגגה, אבל המשנה לא כתבה על זה דבר, כי לא באה ללמד אותנו מהי שגגה, אלא רק ללמד שהזורק מרשותו - אין זו סיבה לפטור מגלות, כאמור.

גם בסוגיית ריק, בב"כ, א, יש אוקימתות רחוקות ותמוהות, וגם אותן יש לפרש בדרך שהצעתי. וכך במקומות רבים נוספים.

אבל ברור שאין ההסבר הזה עונה לכל המקומות שבהם יש אוקימתות. יש גם אוקימתות שמתחסות לנקודה המרכזית של המשנה.

דוגמה: בב"ק לב, ב אומרת הבריייתא: "הנכנס לחנותו של נפח וניתזה ניצוצות

וטפחה לו על פניו ומת - פטור, ואפילו נכנס ברשות". ובגמרא אמרו שאין פטור זה נוהג אלא בשוליה של הנפח שאמנם נכנס ברשות אבל הנפח אמר לו לצאת והוא התמהמה, וכך נפגע מהניצוצות. במקרה זה הנפח פטור כי השוליה הזה "אימת רבו עליו", והנפח היה רשאי להניח שהשוליה שמע בקולו ויצא, ועל כן הוא קרוב לאונס. אבל אם אדם אחר נכנס ברשות, גם אם הנפח אמר לו לצאת הוא אינו רשאי לסמוך על כך שבאמת יצא, מפני שאין אימת הנפח על האיש הזה. הרי כאן אוקימתא רחוקה שאין לה שום רמז בברייתא, ואי אפשר ליישבה לפי דרכנו מפני שכאן הנושא של הברייתא הוא האם הנפח הוא שוגג או קרוב לאונס, ועל זה גופו אנחנו אומרים שהברייתא מחשיבה אותו קרוב לאונס רק במקרה הרחוק שהוזכר!

ונראה שאפשר ליישב את התמיהה הזאת על פי מה שמובא בשם הגר"א על "חיסורי מחסרא". גם בחיסורי מחסרא אנחנו נתקלים באותה בעיה כמו באוקימתא, שהמשנה כפשוטה אומרת דבר אחד, וה"חיסורי מחסרא" מפרש אותה באופן אחר לחלוטין. וכתב על זה ר' ישראל משקלוב בהקדמתו ל"פאת השולחן" בשם הגר"א, שבאמת אין המשנה חסרה כלום. יש להבין אותה כפשוטה, אבל רבי כתב אותה על פי דעתו של תנא מסויים, וסוגייתנו סוברת כתנא אחר, ועל פיו אין המשנה נכונה אלא אם נוסיף לה את ה"מחסרא". הדברים עוד צריכים הסבר, אבל זה מה שנאמר בשם הגר"א.

אפשר לומר את אותו הדבר גם לענין האוקימתא. בסוגיה המביאה את הברייתא של הנפח, יש מי שהבין שהפטור של הנפח הוא מפני שהניצוץ יצא מרשות היחיד שלו וזה "אינו דומה ליער", ואין דין גלות אלא במקרה הדומה ל"אשר יבוא את רעהו ביער לחטוב עצים", שהמקום אינו שטח פרטי, ועל כן הקשה על מי שסובר שכשנכנס ברשות הרי זה דומה ליער, והאוקימתא שהזכרנו באה להסביר שהפטור כאן הוא מפני שהנפח אנוס, ולא מפני ש"אינו דומה ליער". כלומר הברייתא כפשוטה סוברת באמת שהנפח פטור תמיד כי אין זה דומה ליער, אבל אנחנו פוסקים כתנא אחר, ולפיו הברייתא של נפח תהיה נכונה רק באוקימתא של שולית הנפח, כמו שפירשנו.

ניתן לומר את אותם דברים על חלק גדול מן האוקימתות, וליישב בזה את הזרות שהצגנו. ועדיין אנחנו זקוקים לדברים שכתבתי בהתחלה, כדי ליישב אוקימתות במקום שבו האוקימתות הן בלתי מציאותיות, כמו בענין "שחט מקצת סימנים בחוץ": במשנה הזאת ממש אין היתכנות ממשית לישם את דין המשנה בפועל, ואם כן מה טעם לומר שמשנתנו נכונה רק במקרה הבלתי אפשרי?

ואגב עניין "חסורי מחסרא" שהזכרנו, אציג גמרא מופלאה, שתחייב אותנו למחשבה חדשה.

המשנה בב"ק טו, ב אומרת: חמישה תמין וחמישה מועדין וכו'. הגמרא מקשה קושיות אחדות על המשנה, ובהמשך אומר רבינא "חיסורי מחסרא והכי קתני", ומציע "גירסה משופצת" למשנה: "חמישה תמים וחמישה הן, ואם הועדו חמשתן מועדין. וכן ורגל מועדין מתחילתן. וזה שור המועד. ושור המזיק ברשות הניזק, מחלוקת ר' טרפון ורבנן. ויש מועדים אחרים כיוצא באלו, הזאב והארי והדוב והברדלס והנמר והנחש". המשווה את המשנה המקורית לגירסה ה'משופצת' של רבינא רואה עד כמה גדול המרחק ביניהן. ולמרבה הפלא, מיד אחרי דברי רבינא אומרת הגמרא "תניא נמי הכי", ומביאה ברייתא שהנוסח שלה זהה במילה במילה עם נוסח ה"חיסורי מחסרא" של רבינא! האם כיוון רבינא מדעתו, מילה במילה, לנוסח של הברייתא, או שהוא פשוט מסר לנו את הנוסח שמצא בברייתא? מכל מקום ברור שהנוסח הזה, עם כל ריחוקו מפשט המשנה, הוא נוסח קדום מתקופת התנאים. מה יש ללמוד מזה על פרשת "חיסורי מחסרא"??...

בכמה מקומות בתלמוד נאמר 'חיסורי מחסרא והכי קתני'. ידוע שהדבר השלם הוא אשר לא יקבל לא תוספת ולא חיסרון, ותורתנו היא תמימה, ואם כן איך אומר על המשנה שהיא חסרה? ומצאתי בספר שארית יוסף (נתיב המשנה כלל ה) שכתב בשם הר"ר מתתיה הצרפתי, שכשאומרת הגמרא חיסורי מחסרא - אין שם שום חסרון בפועל, כי איך נאמר שהתנא חסר, והאומר שהמשנה חסרה אחד מסמניה חייב! אבל ראוי שנאמר שרבי סידר המשנה דרך קצרה, ובאותן תיבות שבמשנה די להבין כוונת התנא. והוא לא בא לבונן האבנים, ולעולם אותו חסרון שאומר 'חיסורי מחסרא' בכח לשון המשנה - עומד רוח אלהים עמה, לא חסרה דבר, והחסרון הוא בחיקנו ודעתנו. עכ"ל. ועל זה נאמר (דברים לב, מז) 'כי לא דבר רק הוא מכם', ופירשו רבותינו ז"ל (ירושלמי פאה א, א) לא דבר ריק, ואם הוא ריק - הוא מכם...

של"ה, כללי התלמוד י, רה